

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.178>

УДК 330.83(477)

JEL: N 4, N 9

Кудласевич О.М., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2411-9471>
e-mail: okudlasevych@ukr.net

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ (до 75-х роковин операції «Вісла»)

*Немовби в оправданіє гріха
злочинну акцію, що над людьми нависла
(у чому завинила тут ріка?),
назвали «Операцією «Вісла»!
(Мирослав Артимович)*

З позицій сьогодення у статті представлено огляд практики масових переселень народів, що застосовувалася великими державами протягом першої половини ХХ ст. Масові виселення людей були заздалегідь підготовленим актом державної політики, частиною ширших геополітичних планів СРСР, Великої Британії та США. Депортації були звичайним інструментом репресій для комуністичних тотальних режимів, мали виключно політичний характер й були економічно не виправданими, їх головною метою була етнічна чистка цивільного населення, та вторинною метою – ліквідація українського підпілля.

Проведено історико-економічний аналіз депортації західноукраїнського населення із земель, що відійшли до Польщі на підставі Люблінської угоди між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР. Розкрито соціально-економічні наслідки депортації з території Польщі українців, їхнього розселення й адаптації.

У статті висвітлено питання матеріальних втрат під час депортації, міри та якості компенсацій у місцях нового поселення, а саме: показано незадовільний стан соціально-економічної адаптації депортованих, не виконання урядом УРСР своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення новоприбулих тощо. На основі

проведеного дослідження сформульовано низку узагальнюючих висновків.

Ключові слова: депортація, переселення, Друга світова війна, геополітичні інтереси, компенсації, геноцид, економічні втрати.

Kudlasevych O.

DEPORTS OF UKRAINIAN POPULATION: POLITICAL CAUSES AND ECONOMIC CONSEQUENCES (to the 75th anniversary of Operation Vistula)

From the standpoint of today, the article presents an overview of the practice of mass migration of peoples used by major powers during the first half of the twentieth century. Mass evictions were a prearranged act of public policy, part of the broader geopolitical plans of the USSR, Britain and the US. Deportations were the usual instrument (tool) of repression for Communist total regimes, were purely political in nature and were not economically justified, being their main purpose ethnic cleansing of civilians, while the secondary purpose was the elimination of the Ukrainian underground.

The historical and economic analysis was made of the deportation of the Western Ukrainian population from lands that had been relegated to Poland based on the Lublin Agreement between the Polish Committee for National Liberation and the Government of the Ukrainian USSR. The socio-economic consequences of the deportation of Ukrainians from Poland, their resettlement, and their adaptation are revealed.

The article deals with the issues of material losses during deportation, and the extent and quality of compensation in places of new settlement, namely: the unsatisfactory condition of the socio-economic adaptation of the deported, broken promises by the government of the Ukrainian USSR regarding the financial support of resettles people, etc. On the basis of the conducted research a number of generalizing conclusions are formulated.

Keywords: deportation, migration, World War II, geopolitical interests, compensation, genocide, economic losses.

Цього року ми відзначаємо 75-і роковини початку депортації автохтонних українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Депортація у 1944–1951 рр. є одним із трагічних наслідків Другої світової війни, здійснена комуністичними тоталітарними режимами Радянського Союзу та Польщі.

© О.М. Кудласевич, 2019

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2019. Вип. 52.

Українсько-польські відносини мають давню історію, впродовж століть українці та поляки були сусідами, але їхнє співіснування було досить непростим (на зміну протистоянню приходили партнерські відносини, а примирення змінювалися новими конфліктами). У 1944 р. польська панівна верхівка, керуючись доктринаю створення мононаціональної держави, вирішила скористатися сприятливою ситуацією, позбавити українців власної території й розпорозити їх невеликими групами серед польського населення. На меті було остаточно вирішити «українське питання», убезпечити Польську державу від будь-яких проявів сепаратизму у майбутньому, щоб вже ніколи українці не змогли стати згуртованою, національно свідомою меншиною, здатною відстоювати свої культурні, релігійні та соціально-економічні інтереси.

Масова депортація сотень тисяч українців з території Польщі до Радянського Союзу довгі роки була фактично забороненою темою. І тільки після розпаду Радянського Союзу відкрилися реальні масштаби трагедії. Виходячи з цього, історико-економічне дослідження проблеми масового примусового виселення корінних українців є важливим та актуальним.

Серед сучасних українських дослідників, які зверталися до проблеми депортації українців та висвітлили її характерні риси – Т. Гонтар [1], В. Гулай [2], Т. Пронь [10], С. Шишела [11] та ін.

Метою цієї статті є узагальнення економічних наслідків масового переселення корінних українців із польських земель до східних та південних областей УРСР та визначення його соціально-економічних наслідків.

Результати. Наприкінці Другої світової війни, виходячи з різних геополітичних інтересів, сформувалося кілька підходів до розв'язання проблеми радянсько-польського кордону. Лондонський еміграційний уряд і польські політичні партії, що орієнтувалися на допомогу США та Великої Британії, пропонували залишити Західну Україну і Холмщину у складі Польщі. Польські політичні партії радянської орієнтації під впливом СРСР погоджувалися на встановлення кордону по лінії Керзона. ООН ставила за мету створення незалежної Української держави, виступала проти розподілу українських етнічних територій та проведення обміну населення, а тому була прихильником збройної боротьби.

Депортації українського населення Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. передувало досягнення згоди союзників антигітлерівської коаліції та координація зусиль СРСР і прорадянського

режиму Польської Республіки. Основні принципи формування західних кордонів СРСР та східних кордонів Польщі були погоджені на Тегеранській конференції голів урядів СРСР, США та Великої Британії у 1943 р. Фактичне визначення польсько-радянського державного кордону було закріплене 27 липня 1944 р. таємною угодою між урядом СРСР і ПКНВ та новим договором між Польщею і СРСР 16 серпня 1945 р.

Рубіконом у долі поляків УРСР та українців у Польщі стала угода, підписана за погодженням із Й. Сталіним, між урядом УРСР (М. Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Е. Осубка-Моравський) 9 вересня 1944 р. у Любліні про взаємобмін населенням. Передбачалося, що близько 500 тис. поляків і полонізованих євреїв із західних областей України будуть переселені до Польщі, а українці – в УРСР. Взаємоевакуація мала розпочатися 15 листопада 1944 р., проводитися добровільно, без будь-якого примусу та насилля, на основі усних або письмових заяв і закінчитися до 1 лютого 1945 р. Насправді термін її завершення декілька разів переносився.

В результаті «обміну населенням» до УРСР було евакуйовано понад 482 880 осіб [9, с. 214.] (за підрахунками Є. Місила – 482 661 українець) [12, с. 14]. 322 868 українських переселенців оселили в західних і 159 241 особа – в східних та південних областях України. Згодом частина примусових переселенців самовільно перебралася в Західну Україну.

Згідно прийнятих юридичних актів українців було позбавлено права власності на залишені на рідних землях господарства і все нерухоме майно, а також передано у власність Польської держави майно греко-католицької церкви та українських установ і організацій.

Сам процес депортації найдоцільніше поділити на чотири періоди, кожен з яких мав свої особливості й часові межі. У перший період (15 жовтня – 31 грудня 1944 р.) Польщу залишили лише 5,9% від загальної кількості депортованих закерзонців. Домінантною причиною їх виїзду був страх перед терором польського підпілля, що ставило за мету перетворити Польщу на мононаціональну державу шляхом фізичного винищення і виселення українців. Українські села північної частини Закерзоння у 1943 р., а особливо навесні та влітку 1944 р. було сплюндровано й знищено польськими загонами.

Другий етап розпочався 1 січня і закінчився 31 серпня 1945 р. Між першим та другим етапами був невеликий проміжок, пов'язаний із відзначенням Різдваного циклу свят і важкою зимою. У січні 1945 р. радянські війська зайняли усю територію Закерзоння, що призвело до збільшення в лютому інтенсивності переселення. При взятті Лупківського і Дуклянського перевалів бої були дуже кривавими й прилегли села було повністю знищено. Одночасно навесні активізувалося польське підпілля, бійці якого нищили й грабували українські села, розстрілювали людей. Саме через ці дві причини під час другого етапу депортації виїхала основна кількість переселенців. Загалом за другий період Польщу залишило 41,8% депортованих українців. Більшість людей виїхала саме із тероризованих земель Грубешівщини, Замостівщини, Холмщини, Томашівщини, Білгорайщини і Любартівщини.

Русійною силою на третьому етапі депортації (початок вересня – кінець грудня 1945 р.) виступили три дивізії польського війська та два полки НКВС, які примусово депортували етнічних українців, в основному Ліського, Любачівського, Перемиського та Сяноцького повітів. У цій частині Закерзоння найактивніше діяли підрозділи УПА й, відповідно, терор польського підпілля тут був найслабшим. Тому протягом першого та другого етапів депортації з згаданих земель виїхала незначна кількість населення. Основною причиною для виїзду став пряий примус зі сторони польських військових та інших урядових формувань. Завдяки втручання війська за цей період в УРСР переселили 17,1% від загальної кількості депортованих у 1944–1946 рр. українців. Пауза в депортації, що розділяла третій і четвертий етапи, була дуже нетривалою.

Заходи депортації українців були стимульовані масштабними етнічними чистками, в яких було задіяно четверту частину всіх військових формувань Польщі. Кожній польській дивізії спускався денний план депортації українців. Методи і засоби, за допомогою яких провадилася саме виселення, до уваги не брались. Військові палили й грабували українські села. Депортація проводилася, в основному, в Ліському, Любачівському, Сяноцькому повітах. Загалом переселено 32% закерзонців. До кінця року, завдяки прочісуванню лісів, було депортовано ще кілька тисяч українців.

1947-й рік відзначився проведенням тотальної етнічної чистки в ході військово-політичної операції «Вісла» за участю Війська

Польського з брутальним виселенням 150 тис. українців на північно-західні землі Польщі. Підозрювані в непокорі 4 тис. українців були відправлені у спеціально створений концентраційний табір «Явожно», вбито 655 чол., заарештовано 1466 членів українського руху опору. З метою прискорення асиміляції переселенців, органи влади зазвичай допускали переїзд в одну місцевість не більше 3–4 українських сімей. До кінця 1947 р. у місця, звідки було депортовано українське населення, переселено близько 14 тис. осіб польської національності [8, с. 117].

У 1948 р. відбулися виселення жителів прикордонної смуги західних областей України вздовж радянсько-польського кордону (9 125 осіб) з територій, які відходили до Польщі, на схід УРСР. Ці заходи були передбачені досягнутими угодами й рішеннями уряду, а саме: Угодою про демаркацію державного кордону між СРСР і Польською Республікою 1947 р., Постановою Ради Міністрів УРСР «Про заходи у зв'язку з відселенням радянських громадян з населених пунктів, які відходять від Української РСР до Польщі» від 14 квітня 1948 р.).

Остання корекція радянсько-польського міждержавного кордону відбулася у 1951 р., коли внаслідок укладеного 15 лютого 1951 р. договору про обмін ділянками державних територій до Польщі відійшов Нижньо-Устрицький район (480 км кв.) з великою кількістю нафтових покладів, а до СРСР – ділянка території в Люблінському воєводстві в трикутнику між річками Буг, Солокія та Хучва на південь від Грубешова та на схід від Томашува, де були поклади кам'яного вугілля Львівсько-Волинського басейну. Унаслідок Договору між ПНР і СРСР «Про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 р. було примусово переселено близько 32066 українців Західної Бойківщини з територій, які відходили до Польщі, у південні регіони УРСР.

Недотримання принципу добровільності переселення та стимулювання виїзду українців через терор польського підпілля та силове проведення депортації підрозділами польського війська призвели до того, що депортовані українці в СРСР не змогли перевезти все необхідне для подальшого життя майно й продукти харчування. Люди ще на рідній (за правом народження) землі втратили значну частину засобів для існування, а решту втрачали під час дороги на місце нового поселення. Значна кількість закерзонців загинула ще на території Польщі. Відповідно до укладеної РНК УРСР програми розселення більшість закерзонців

повинна була оселитися в східних областях, що найбільше знелюдніли під час Другої Світової війни. По-перше, саме за рахунок депортованих мали підніматися з руїн шахти і заводи. По-друге, розсіювання депортованих серед жителів півдня та сходу мало привести до швидкої їх денационалізації та асиміляції. Та обставина, що на Лівобережжі не було ні вільних житлових приміщень, ні приватного землекористування, до уваги не бралася. Місцеві органи влади розглядали депортованих як зайву проблему й фактично не займалися їх господарським влаштуванням. За працю в колгоспах нічого не платили і коштів на будівництво власного житла у закерзонців практично не було. Наслідком такої політики стала міграція тисяч закерзонців на Західну Україну, що зумовило втрату тих небагатьох привезених з Польщі пожитків. Голод знищив значну частину тих, хто все ж залишився в південних та східних областях.

Виконання урядової програми щодо забезпечення депортованих житлом і землею для індивідуального господарювання на Східній Україні було нереальним через відсутність зазначеного, а в Західній – через слабкість та неорганізованість державного апарату. Взаєморозрахунки між владою і переселенцями були не надто чесними через занижену оцінку залишеного в Польщі майна та завищення вартості наданого за місцем нового поселення, внаслідок чого в УРСР депортовані отримали набагато менше, ніж мали в Польщі. Місцевих коштів і ресурсів не вистачало, урядові субсидії приходили із значним запізненням і не в повному обсязі. Наділення депортованих довгостроковими кредитами й безповоротною допомогою відбувалось із значним запізненням та в мінімальній кількості. Лише незначна частина людей отримали невеликі кредити й грошову допомогу. Тому перший етап соціально-економічної адаптації, що знайшов вираження у забезпеченні депортованих житлом, наділенні їх землею, товарами першої необхідності та завершенні взаєморозрахунків, закінчився лише наприкінці 1947 р. Система матеріального відшкодування в реальних умовах набула викривлених форм. Виплату відтермінували, що позбавило депортованих належної їм допомоги на період адаптації, а після грошової реформи 1947 р. звело нанівець усі надії на повноцінні компенсації. У питаннях наділення землею виникали непорозуміння і траплялося відверте зловживання. Згідно з урядовими постановами некомпенсованими залишилися земельні площі, що перебували під садами та лісами,

а пасовища й луки потрапили в розряд спільного користування. Відбулось обмеження розмірів земельних наділів як наслідок різних суспільно-політичних укладів та діючого в них земельного законодавства, а також довільне тлумачення нормативно-правових актів із боку місцевих чиновників. Пільгове оподаткування діяло лише два роки після в'їзду в УРСР і для більшості людей податки стали надто важким тягарем. Доступ до освіти був обмеженим; часто діти не мали одягу чи взуття, щоб відвідувати школу, більшість учнів пішли до школи лише в кінці сорокових років. Масово не вистачало педагогічних кадрів.

Соціально-економічна адаптація депортованих проходила досить важко. Уряд УРСР не виконав своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення новоприбулих і своєю бідністю переселенці виділялися навіть на тлі розореної війною та голодомором (1946–1947 рр.) країни. Внаслідок перерахованих факторів соціально-економічна та психологічна адаптація людей в новому середовищі відбувалася набагато повільніше і важче, ніж це могло бути за умови неухильного виконання умов міждержавної Угоди та урядових постанов. Депортовані ще довго залишалися найбіднішою, найменш соціально захищеною та психологічно чужою часткою суспільства.

Переселенці в своїй більшості прибували до районів області із майном. Як свідчать архіви, «...на 15 березня 1945 р. Одеська область прийняла 2 648 вагонів із 4 965 родинами, що становило 17 591 особу. З ними прибули 4233 худоби, 1739 коней, 999 свиней, 904 вівці, 7 995 домашньої птиці, 540 бджолосімей, 2 533 сільськогосподарського реманенту, 476 возів» [7, арк. 194]. Звичайно, що на рівні із забезпеченими селянами прибували й зовсім без майна, як наприклад 20 квітня 1945 р. 523 родини у кількості 2 092 особи [7, арк. 73], а пізніше ще 3 307 родин з Прикарпаття: «які потребували продуктів харчування, одягу, взуття, речей першої необхідності тощо», за словами переселенців «все майно було спалено окупантами при відступі...» [3, арк. 399]. Переселені родини готові були розпочати трудову діяльність, але за наявності відповідних умов і в першу чергу житла. Позитивним був той факт, що переселенці мали певні професії, як то: «хлібороби, столяри, шевці, слюсарі, бджолярі, теслярі-столяри, ткачі, кравчині, шевці, теслі, ветеринари-бджолярі, агрономи, городники, теслі-городники, майстри, водії, вчителі тощо» [6, арк. 172–175].

Таким чином переселенці могли взяти участь у господарському відновленні УРСР.

Значна частина переселенців без дозволу почала виїжджати до областей Західної України. Місцевій владі було заборонено видавати дозвіл переселенцям на виїзд з району, тому були випадки примусового повернення цілих родин [5, арк. 101]. Також на прохання дозволити виїзд з району прохачі одержували відповіді, що зворотного переселення не буде [5, арк. 312, 487]. Наприклад, у звіті від 15 листопада 1945 р. вказано, що повернено 101 родину, яка незаконно залишила місце переселення [7, арк. 58–59]. Причинами втечі з місць переселення стали важкий клімат, недоброякісна вода, зростаюча динаміка захворювань (послаблення зору, поява лихоманки тощо) [5, арк. 102], упереджене відношення з боку місцевої влади, нестача харчів і товарів першої необхідності [7, арк. 88, 102, 182], а також відсутність медичної допомоги, поселення в напівзруйновані хати, крадіжки майна як місцевим населенням, так і представниками влади [5, арк. 10–15]. Серед причин присутні й такі як «...незвичність та небажання працювати у колгоспі «скопом», бажання вести індивідуальне господарство...» [4, арк. 24]. Таким чином, втрати, обумовленні насильницьким переселенням, були примножені в ході адаптації населення до нових умов та місця проживання.

Висновки. Депортації були звичайним інструментом репресій для комуністичних тоталітарних режимів. Депортації західноукраїнського населення із земель, що відійшли до Польщі на підставі Люблінської угоди між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР, мали винятково політичний характер й були економічно невиправданими, їх головною метою була етнічна чистка цивільного населення, а вторинною – ліквідація українського підпілля.

Соціальна деформація українського суспільства сформувала сільськогосподарську однорідність та низьку професійну диференціацію, що окреслила основну ознаку соціальної структури українців у Польщі. Система матеріального відшкодування, створена на законодавчому рівні в реальних умовах командно-адміністративної системи, набула викривлених форм втілення. Радянська система не створювала сприятливих умов адаптації для постраждалих родин переселенців, як наслідок нетотожних суспільно-політичних середовищ та діючого в них земельного законодавства, а також довільне тлумачення нормативно-

правових актів із боку місцевих чиновників відбулось обмеження розмірів земельних наділів. Загалом заходи, що вжила радянська влада щодо облаштування переселенців, створили підстави для зрівнювання їх у бідності, ніж для відтворення втрачених господарств і матеріального добробуту. Намагання влади ідеологічними та репресивними заходами вплинути на переселенців призводили до виїзду останніх до західних областей.

Депортація етнічних українців супроводжувалася цілковитою забороною повернення на рідні землі, вилученням майна, безальтернативним закріпленням за поселеннями на новому місці, покидати які було заборонено, обмеженням політичних, соціальних, економічних і культурних прав, що призвело до руйнування культурної та історичної спадщини, поставило під загрозу знищення цілої етнографічної групи українського народу.

Всі застосовані дії за міжнародним правом мають ознаки геноциду етнічного українського народу відповідно до Конвенції ООН «Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього». В Україні встановлено День пам'яті примусового виселення автотонних українців (у другу неділю вересня).

1. Гонтар Т. Депортація українців з Польщі в історичній свідомості суспільства. *Збірник наукових праць: Україна – Європа – Світ*. Тернопіль, 2011. Вип. 5. С. 51–55.
2. Гулай В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p02/20%20gulay.pdf>
3. Держархів Одеської області. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 38. 500 арк.
4. Держархів Одеської області. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 84. 200 арк.
5. Держархів Одеської області. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 87. 491 арк.
6. Держархів Одеської області. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 89. 420 арк.
7. Держархів Одеської області. Ф. Р-2000. Оп. 3. Спр. 37. 144 арк.
8. Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид. доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
9. Національні меншини України у ХХ столітті. Політико-правовий аспект. Київ, 2000. 356 с.
10. Пронь Т. Продовження строків дії Люблінської угоди про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян з України від 9 вересня 1944 р. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: сер.: Історія*. 2012. Вип. 113. С. 39–43.

11. Шишела С.І. Наслідки українсько-польського трансферу населення 1944–1946 рр. *Гілея*. 2013. № 11. С. 85–88.
12. Misyło E. Akcja «Wisła». Eugeniusz Misyło. Warszawa, 1993. 524 с.

References

1. Hontar, T. (2011). Deportation of Ukrainians from Poland in the historical consciousness of society. *Zbirnyk naukovykh prac: Ukraina - Jevropa - Svit – Collection of scientific works: Ukraine - Europe - World*. Ternopil, 5, 51-55 [in Ukrainian].
2. Hulay, V. Lublin Agreement of September 9, 1944 as an instrument for securing the Soviet status of Western Ukraine at the final stage of the Second World War in the assessment of the local population. Retrieved from <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/p02/20%20gulay.pdf> [in Ukrainian].
3. State Archives of the Odessa region. F. P-2000. Op. 3. Sp. 38. [in Ukrainian].
4. State Archives of the Odessa region. F. P-2000. Op. 3. Sp. 84. [in Ukrainian].
5. State Archives of the Odessa region. F. P-2000. Op. 3. Sp. 87. [in Ukrainian].
6. State Archives of the Odessa region. F. P-2000. Op. 3. Sp. 89. [in Ukrainian].
7. State Archives of the Odessa region. F. P-2000. Op. 3. Sp. 37. [in Ukrainian].
8. Pidkova, I., Shust, R. (Eds.). (2001). The Directory of Ukrainian History (A-Ya): Guide for Secondary General Educational Institutions. 2nd view. before and complemented Kyiv: Genesis [in Ukrainian].
9. National minorities of Ukraine in the XX century. Political-legal aspect. (2000). Kyiv [in Ukrainian].
10. Pron, T. (2012). Continuation of the validity of the Lublin Agreement on the evacuation of the Ukrainian population from Poland and Polish citizens from Ukraine on September 9, 1944. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka: ser.: Istoriiia – Bulletin of the Kiev National University named after Taras Shevchenko: Sir: History*, 113, 39-43 [in Ukrainian].
11. Shyshella, S. (2013). Consequences of the Ukrainian-Polish population transfer 1944-1946. *Gileia – Gilea*, 11, 85-88 [in Ukrainian].
12. Misyło, E. (1993). Akcja 'Wisła'. Eugeniusz Misyło. Warszawa [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 10 червня 2019 р.